

A PSZICHOANALÍZIS MINT ÁLCÁS NŐ

*A pszichoanalízis és a nő kulturális megítélésének
néhány megegyezéséről**

Bánfalvi Attila

*„Röviden szólva, sohasem lehetünk elég
gyöngédek a nőkhöz!”*

Friedrich Nietzsche

A heurisztikus metafora

A „Freud temetése” vitában valószínűleg nem fogalmazódtak meg a pszichoanalízist az eddigi története során ért vádakra képest radikálisan új szempontok. Inkább úgy látszik, hogy a vádak „cizellálódtak” és némiképp radikalizálódtak. Az alapvető támadási irányok Freud hírnevének két alapvonását veszi célba: az egyik elvitatja az eredetiség és az igazság összekapcsolódását munkásságában¹. E szempont már csak azért is figyelemre méltó, mert – némi meglepetésként – azt tapasztalhatjuk, hogy a század kulturális-gondolati tendenciái inkább elválaszt-

* Az írás a *Research Support Scheme* támogatásával készült.

¹ Vö.: „A klasszikus manőver azt állítja, hogy bármi, amit Freud mondott és igaz, az vagy banális és közhely, vagy megtalálható olyan íróknál és gondolkodóknál, mint Shakespeare, Pascal, Hobbes, Dosztojevskij és Nietzsche, akik megelőlegezték őt (és néha mindkettő). És bármi, amit mond és helyes, azt valahonnan máshonnan lopta; olykor még az emberiség egyetemes bölcsességét is a saját felfedezéseként adja el. [...] Másrészt, ha az, amit mond helytelen, akkor az teljesen az övé, és bolondok vagyunk, ha hiszünk neki.” John Forrester: *Dispatches from the Freud Wars, Psychoanalysis and Its Passions*, Harvard University Press, Cambridge, 1997, 10. o.

ják, mint összekötik ezt a két kategóriát. Az eredetiség valamiképpen a művészi-költői teljesítmény iránt „érez vonzalmat”, míg az igazság a tudományokkal tart fenn szoros kapcsolatot.² Így az „eredeti igazság” kifejezés szinte *contradictio in adjecto*, az igazságban nincs semmi eredeti, az eredeti pedig – minél eredetibb valami, annál kevésbé igaz, vagy legalább is hiányzik belőle az értékes igazság elengedhetetlen eleme: az általánosság. Freudot eredetiséggel illetni ezért egy fordított „temetni jöttem Caesart, nem dicsérni” – taktika: minél eredetibb, annál kevésbé tudományos.

A másik támadási irány Freuddal szemben három fronton zajlik: „Először is, létezik az a meggyőződés, hogy a pszichoanalízis mint terápia haszontalan. Terápiás szempontból nem hatékony, nem jobb, mint bármely más terápia, sőt még talán az is lehetséges, hogy nem jobb, mint a beavatkozástól való teljes tartózkodás. Másodsor, a pszichoanalízis a tudományos magyarázat tiszteletre méltó rendszereként, elméletként perifériára szorult. [...] A kritika harmadik vonala Freud »önleírása« elleni támadás, melyben mint félelem nélküli felfedező, rejtélyek megfejtője, objektív gondolkodó, és klinikai munkásságának etikailag aggályoskodó vizsgálójaként jelenik meg.”³ A terápia, a tudomány és aktora elleni összehangolt hadjárat igazi különlegessége mára már nem léteben van, mert a felvetődő érvek – a részletektől eltekintve – nem újak, sőt azt mondhatjuk, hogy századunk egyik-másik nagy gondolkodója sokkal mélyebb kritikának vetette alá a pszichoanalízist, mint mai utódaik.⁴ Ha ez igaz, akkor miért nem vagyunk túl az egészen? Ha az ellene szóló érvek olyan elsöprők, akkor miért maradnak hívei, és éppen olyan racionális érvekre támaszkodva, mint ellenfelei? Miért kell ellenfeleinek újabb és újabb érvekkel előállniuk, és ezek miért nem lesznek *abszolút* meggyőzőek, miért nem képesek a vitát lezárni?

Talán az episztemológiai irányultságú vita nem is az episztemológiában gyökerezik, hanem más szintről nyeri az energiáját? Talán az episz-

² E tendenciát erősíti az az „obejektivista” tudományfelfogás, amely a tudományban csak a valóság hű leképezését látja, míg a művészi-kreatív attitűdnek tulajdonítja az új létrehozásának a képességét, de azonnal azzal csökkentve az értékét, hogy az éppen emberi természete miatt nem tartozik az igazsághoz, ellenkezőleg annak valamiféle eltorzítása.

³ J. Forrester: i. m. 217–218. o.

⁴ Elegendő csak Heideggert vagy Wittgensteint említeni. Vö.: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, szerk. Szummer Csaba, Erős Ferenc, Cserépfalvi kiadása, Bp. 1993.

temológiai vita csak álcázott származéka valami mélyebb, lényegibb problémának?

Nehéz attól az érzéstől szabadulni, hogy valami titok lappang az egész évszázados vita mögött. Talán olyan ez, mint egy manifeszt álom: valami másról szól, mint homlokzati képei. Ez még önmagában nem lenne meglepő. Ki tagadná a hermeneutikus öntudat térhódítása után, hogy minden valami másról (is) szól, mint önmaga látszata? Néhány sajátos vonás azonban különös „ízt” ad a pszichoanalízis üldözésének.

Az egyik a már említett „nem akar vége lenni” jelensége, az újabb és újabb pro- és kontraargumentáció kényszeres igénye, a másik pedig a vita látenszen vagy nyíltan expanzív természete. Fentebb utaltam a kritika totalizációs igényére: mindent tárgyává tesz, ami a pszichoanalízissel kapcsolatos. A védők sem restek – kezdve Freuddal – a pszichoanalízist minden horizonton túllépve kitágítani: az út a speciális terápiás gyakorlattól a *Weltanschauung* (világnézet) alkotásig terjed. E két feltűnő és roppant sajátos tendencia mögött mintha valami átfogó princípium húzódna, mintha az egész sok szálon futó vita valami nagy „Egyről” szólna. Mintha a kulturális jelenségként első pillantásra partikulárisnak tűnő pszichoanalízis mögött átfogó, nagy, mondhatnánk grandiózus probléma bújna meg. Mintha a „kis” pszichoanalízis valami „nagy” szerepet lenne kénytelen eljátszani: a színen egy királyfi van, de egyesek meg vannak győződve arról, hogy csak koldus, aki legfeljebb leleplezésre méltó, mások szerint pedig igazibb már nem is lehetne. Mintha azért kellene mind a két oldalnak kiterjesztenie tematikáját, hogy a mögöttes hatalmas „Egy probléma” rejtett argumentációt kapjon. El tudjuk-e képzelni azt a lehetőséget, hogy a pszichoanalízis nem is saját jogán kerül be e századon átívelő diskurzusba, hanem helyettesít valamit, ami egyre kibeszélhetetlenebbé vált? És hogy épp azért éri a pszichoanalízist ez a kitüntetés, mert alkalmas a helyettesítésre? Talán mert elég távolinak tűnik az eredeti problémához képest, ugyanakkor asszociációs kapcsolatban van vele?⁵ Alakja, története, sorsa, a köröttes kultúra által kiosztott szerepe, nyelve, szimbolikus jelentése hasonló *ahhoz*, de a hasonlóság a különbözőség látszatával van álcázva, amely a rejtekezéshez szükséges távolságot adja.

⁵ Utalás ez a fóbiás helyettesítés Freud által leírt mechanizmusára, ahol a fóbia tárgya e két feltétel mellett választódik ki a szerepére. Vö.: Sigmund Freud: A tudattalan, in: *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*, Filum, Bp., 1997, 95. o.

Ha a pszichoanalízis oly jelentéktelen, mint bírálói állítják, akkor miért olyan méltó a bírálatra? Talán paradox módon éppen a bírálók számára értékes tulajdonságoktól, jellegzetességektől való megfosztottsága, vagyis éppen az, ami hiányzik belőle, teszi olyan jelentőssé? Hogy éppen sokszoros hiányosságai különböztetik meg minden mástól? Támadói szerint a pszichoanalízist mérhetetlen alávalósága és értéktelensége, ugyanakkor – az előbbieken alapján nehezen érthető – kulturális jelentősége teszi méltóvá az alapvető megosztottságainkat tükröző vitára. Nem hisszük komolyan, hogy egy pszichoterápia általános antropológiai jelentőségre tesz szert, hacsak nem számolunk azzal, hogy különleges történeti konstelláció révén magára vette valamilyen alapvető antropológiai probléma jellegzetességeit; valamilyen tabuszerűét, tabuvá válóét, amelynek még az érintése is veszélyes, mert átadja vonásait, és azután a megérintett az eredeti tabutárgy helyébe lép, átveszi annak tulajdonságait.

Mi érintette meg a pszichoanalízist, vagy mit érintett meg a pszichoanalízis, hogy sorsát a „szentség és tisztátalanság” vagy „félve-tisztelés és utálat”⁶ ambivalenciája határozza meg?

Az ambivalenciák gyökereinek feltárására a legcélravezetőbb a történeti módszer: vagyis próbáljuk meg megkeresni a pszichoanalízissel kapcsolatos ambivalenciák első megjelenési formáit, vagy még tovább lépve: nézzük meg, vajon a pszichoanalízis születésekor nem érintkezett-e valamilyen környezetében lévő erős ambivalenciát kiváltó jelenséggel, létezővel, amelytől így mintegy „kulturgenetikailag” magára vehette az arra irányuló ellentétes érzelmeket? Másként fogalmazva: szerepet játszott-e a pszichoanalízis „teremtésekor” olyan kortárs konstelláció, amely a pszichoanalízis csírájába beépült, így örökítve át magát benne?

Ha követjük a „vissza az eredethez” jelszót, akkor azt találjuk, amit Foucault így fogalmazott meg: „Freud és a pszichoanalízis egy olyan jelenség vizsgálatából indult ki, mely a 19. század végi pszichiátriában és általában az egész társadalomban, az egész nyugati kultúrában jelentős helyet foglalt el. Ez a sajátos – már-már marginális – jelenség keltette fel az orvosok és általában a kutatók érdeklődését, mindenkiét, aki így vagy úgy, de érdeklődött a tágabb pszichológiai problémák iránt. Ez a jelenség pedig nem volt más, mint a hisztéria.”⁷

⁶ Sigmund Freud: *Totem és tabu*, Dick Manó kiadása, Budapest, 32–33. o.

⁷ Michel Foucault: Szexualitás és hatalom, in: *Nyelv a végtelenhez*, Latin Betűk, Debrecen, 1999, 272. o.

A hisztéria pedig a nőt jelentette, mégpedig oly erősen és determináltan, hogy a kortársak szemében már-már szinonimákként jelentek meg ezek a fogalmak. A 19. század végén a hisztéria a nőnek nem mellékes sajátossága⁸, valamiféle akcidienciaja, amely lehetséges, de nem szükséges velejárója, hanem a nő inherens tendenciáinak megtestesülése, megnyilvánulása. A hisztériás *par excellence* női természetet jelenti. Filozófiai kifejezésekkel élve úgy is lehet fogalmazni, hogy a hisztériás nő a *magáért való* nő, míg a „normális” csak *magánvalóan* az. A nőiség a hisztériában bontakozik ki a legjobban, míg a normális állapotokban csak visszafogottan van jelen. A hisztéria a nő legsajátabb lehetősége, biológiai *telosa*.

Ha a pszichoanalízis hisztériás eredetét összekötjük Freud szinte szállóigévé lett kijelentésével: Mit akar a nő? (*Was will das Weib?*)⁹, és ha ehhez hozzátesszük azt az elemet, ami egy hisztériáról szóló vázlatában az elfojtás címszó alatt található: „Feltehető, hogy az elfojtásért lényegében felelős elem mindig az, ami feminin”¹⁰, akkor máris különös sejtésünk támadhat a pszichoanalízis és a nő kapcsolatáról: A pszichoanalízis eredeti tárgya, kutatási területe, a tudattalan, a femininitás szülötte; a megválaszolatlan, és ezért a legcsábítóbb probléma pedig

⁸ Érdekes, hogy Platón hisztériafelfogása medikális értelemben mennyivel modernebb a Freud-korabelinél. „Épp így a nőknél az anyaöl és anyaméh ugyanezen okokból olyan, mint valami gyermekszülésre vágó élőlény. S ha a kellő időn túl sokáig meddő marad, nehezen és bosszankodva viseli el: minden irányban bolyong a testben, eltorlaszolja a légzés kijáratait, nem hagy lélegezni s így végső szorultságba juttat, és mindenféle más betegséget is okoz, míg végre mindkét fél vágya és szerelme egyesül, és mint a fáról a gyümölcsöt szakítva, az anyaméhbe, mint valami szántóföldbe kicsinységük folytán láthatatlan és még ki nem formált élőlényeket vetve el, majd tagolva őket, bent nagyra neveli, ezután a napvilágra hozza s így véghezviszi az élőlények születését.” Platón: Timaiosz, in: *Platón összes művei*, harmadik kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984, 408.o. A betegséget egy szerv működéséhez köti, és nyíltan vállalja ennek összekapcsolását az életmóddal. A Freud-korabeli felfogás nem kötheti a betegséget nyíltan a szexuális élethez, és ennek következtében nem is nevezi meg a zavar szomatikus színtereiként a genitálékat.

⁹ „A nagy kérdés, amelyre még sohasem válaszoltak, és amelyre – hiába tanulmányoztam harminc éve a női lelket – magam sem találtam még választ: »Mit akar a nő?» Ernest Jones: *Sigmund Freud élete és munkássága*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973, 488. o.

¹⁰ *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess*, trans. and ed. Jeffrey Moussaieff Masson. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, London, 1985, 246. o.

megint csak a nőiség. Ha pedig harmadik tényezőként hozzá vesszük ehhez, hogy – némi képzavarral – az álterhes hisztériának mégis volt egy igazi magzata, nevezetesen a pszichoanalízis¹¹, akkor már a kifejtés kezdeténél arra jutunk, hogy mintha a pszichoanalízis mind eredetében, mind alapproblémáiban a nőiség foglya lenne. Ha ezt mélylélektani nyelvre tesszük át, akkor arra az előzetes feltevésre juthatunk, hogy a pszichoanalízist a nőiséggel való erős azonosulás jellemzi – az azonosulás minden következményével. A kérdés most már az, hogy lehetséges-e a pszichoanalízis születését, történetét és kulturális beágyazottságát e posztulátum alapján olvasni, mégpedig itt azzal a céllal, hogy a pszichoanalízissel kapcsolatos viták gyökereinek és energiáinak jobb, mélyebb megértéséhez jussunk? Röviden: lehetséges-e olyan történetet alkotni, amelyben a pszichoanalízis sorsa mint női sors beszélhető el, amelyben nyíltan vagy rejtetten meglevő, nőiséghez hasonló sajátosságok jellemzik a pszichoanalízist?

Aki idáig jutott, az nem kerülhet meg egy reflexiót, azt, amely azt a mosolyt firtatja, amelyet az előbbi heurisztikus sejtés kényszerít ki belőlünk e két kategória összekapcsolásakor: egy megvilágítónak látszó sejtés, és azonnali kísérőjeként annak furcsaságára, bizarrságára utaló mosoly. Vajon e mosoly a pillanatnyi meghökkenést jelzi, mely azonban nyitott a továbbgondolásra vagy ellenkezőleg hárártás: „Álljunk meg itt, ez merő ostobaság!” Ezzel kapcsolatban több megjegyzést is tehetünk:

1. Éppen ezen ellentétes tendenciák utalhatnak valamilyen (kulturálisan kódolt) ellenállásra, melyet csak az új nézőpontba való erőteljes „beleállás”, annak (legalább ideiglenes) vállalása oldhat.

2. Ilyen távoli ontológiai státusú fogalmak metaforikus összekapcsolása igazából nem rendkívüli. Témánkkal közeli kapcsolatban emlékeztetünk a nő és az igazság metaforikus rokonítására Nietzsche-nél.¹²

3. Ha valamilyen új nézőpontot akarunk felvenni, ahonnan a vizsgálható terület másképpen látszik, ahol a megoldhatatlannak tűnő problémák esetleg már nem látszanak problémáknak, akkor aligha kerülhet

¹¹ Ennek a képnek a pusztán metaforikus túlzásnál nagyobb történelmi alapja van. Anna O. híres álterhességéből „Breuer doktor gyermekét” szülte meg, Freud pedig a pszichoanalízis létrehozását Breuernak tulajdonítja. Vö.: Sigmund Freud: *Pszichoanalízis*, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1990, 5–6. o.

¹² „Talán női lény az igazság, amelynek megvan rá az oka, hogy ne engedjen bepilantást nyerni a titkaiba?” Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*, Holnap Kiadó, Bp. 1997, 12. o.

jük meg új metaforák bevezetését. „A pszichoanalízis mint nő” képlet abban az értelemben metafora, hogy „...az interpretátor összehasonlíja a két kifejezést és releváns közös tulajdonságokat talál. Ha a metaforát megértik, akkor jelentésével lehet azt helyettesíteni”.¹³ Nem valószínű, hogy a most kreált metafora valaha is bejárja a jó metaforák útját, és egyszer „halott metafora” válik belőle. Nem valószínű, hogy a két szó közötti feszültség valaha is lehetővé teszi teljes összeolvadásukat. Tárgyunk szempontjából ez nem is lenne kívánatos, minthogy célunk nem más, mint helyzetének megértése: miért tart ott, ahol tart, és hogyan került ebbe a helyzetbe? A megértés szokásos útja szerint vissza kell vezetni a nem értettet valami már tudottra. Úgy tűnik fel, hogy a pszichoanalízis nem talált ilyen kategóriá(ka)t. Interpretációja bolyong a szóba jöhető „rendszerintani egységek” között (lásd lentebb), anélkül, hogy világosabban látnánk mineműségét. Ha hallgatunk a pszichoanalízis mint nő sugallatra, akkor talán anélkül érthetünk meg többet a pszichoanalízis sorsából, hogy tovább kellene folytatni az ontológiailag neki meg (nem) felelő kategóriák közötti bolyongást. Talán ez a „kategóriahiba” a maga logikai rendkívüliségében könnyebben érthetővé teszi az eddig besorolhatatlant. Talán azzal kezeljük a problémát, ha nem a megoldás szokásos technikai módján oldjuk meg, vagyis elhelyezve azt a neki megfelelni látszó kategóriák rendszerében, hanem „csak” megváltoztatjuk a vele kapcsolatos látásmódunkat¹⁴. Ez a „testhelyzet-változtatás” olyan perspektívát nyithat, amely az eredeti problémát elhalványítja azzal, hogy új összefüggésbe helyezi.

A nő és a pszichoanalízis nyíltan tartós együttélésre képtelensége annak is a jele, hogy itt a metafora olyasféle szerepet tölt be a megértés folyamatában, mint a kémiai reakciónál a katalizátor: önmaga nem lesz része az új vegyületnek, de elengedhetetlen annak létrejöttében. A pszichoanalízis és a nő roppant kategoriális távolságuk miatt nem kapcsolódhatnak össze tartósan, de a nő kulturális definíciója és a pszichoanalízis nőiséghez kötöttsége olyan eszközt adhat a megértés számára, amelyben a pszichoanalízis kulturális értékelése éppen e kapcsolat feszültségteli létezése miatt válik érthetőbbé.

¹³ Middo Landau: *Feminist Criticism of Metaphors in Bacon's Philosophy of Science*, *Philosophy* 73, 1998. 57–58. o.

¹⁴ Vö.: Wittgenstein a pszichoanalízis működéséről. Tárgyalja Stephen M. Hoenish: *The Myth of Psychoanalysis*, www.users.interport.net/~shoenish/md/tech.html

Nem teszünk mást a nézőpontváltás érdekében, mint heurisztikus eszközként a *Totem és tabu* alapvető módszerét követjük. Freud e művében feltűnő hasonlóságokat, sőt megegyezéseket talált a „primitívek” szokásai – mondhatnánk szociálpszichológiai jellegzetességei – és a neurotikusok lelki élete között (amint erre a könyv alcíme is utal). Nyilvánvalóan az ilyen típusú „felfedezés” nem módszeres tudományos indukció következtében áll elő, hanem intuitíven. Talán úgy lehetett, hogy Freud érdeklődött a korabeli kulturális antropológiai irodalom iránt, és ezzel párhuzamosan „pszichoanalizált” mind praktikusán, mind teoretikusán. E két, az adott diszciplináris térképen egymástól oly távol eső terület és elfoglaltság hirtelen összefüggésbe került egymással, és úgyszólván a semmiből megszületett a végeredmény, ti. a kettő közötti megegyezés és hasonlóság megállapítása. A *Totem és tabu* e posztulátumon alapuló narratíva és annak működtetése.

Ugyanez a „módszer” jelenik meg ebben az esszében is. Azzal a reménnyel, hogy a pszichoanalízis végtelennek látszó „szenvédéseiből”, bolyongásaiból a nyugati kultúra tájain többet értünk meg, ha – amint Freud tette a *Totem és tabu*ban – a két főszereplőt egymással olvastatjuk el, azaz nem csak a nőt pszichoanalizáljuk, hanem a pszichoanalízist is feminizáljuk. Ha jobban értjük a *Totem és tabu* nyomán mind a „primitíveket”, mind a neurotikusokat egymás szövegeiben megjelenítve, akkor talán mind a pszichoanalízis, mind a nő kulturális interpretációja érthetőbb lesz egymás tükrében.

Még az is lehet, hogy Freud szcientista ön-félreértelmezése éppen azért volt lehetséges és talán szükséges, mert nem értette, nem érthette meg, hogy mit akar a nő. Ha megértette, megérthette volna, akkor már nem pszichoanalízist művelt volna. Talán a pszichoanalízis egyik legfontosabb éltető eleme a nő meg nem értésének képességéből adódó feszültség.

Ezen összefüggéstelennek tűnő összefüggés esetleges elfogadása rávilágíthat a pszichoanalízis e megértésből nézve fatális helyzetére.

A „nőelmélet” a pszichoanalízis születésekor

A 19. század végi tudományos antropológia nagyjából egy kettéosztott embervilágban gondolkodott. E világkép egyik tételét a fehér férfiak mint *par excellence* emberi lények foglalták el, a másikon pedig a „*the rest of the world*”, minden más „emberszerű” osztozott. E biológiai

alapú szemlélet szerint a férfiak azok, akik megfelelnek az ember mint eszes lény fogalmának, a többiek – a nők, a színes bőrrűek, a gyermekek, a zsidók – *természeti* adottságaik, evolúciós karrierjük folytán nem voltak képesek ezt a fokozatot elérni. A korabeli diskurzusban ezen alantasabb lények kitüntetettje, az, amelyik az összes többit azzal kényszeríti arra, hogy sorsában osztozzanak, hogy éppen őrá hasonlítsanak, a nő. Mindenki más, ha biológiai szempontból alantasabb, mint a fehér férfi, akkor éppen azért az, mert nőies vonásai vannak.¹⁵ E koncepció lényegesen különbözik minden korábbi „szexista” felfogástól. Miközben osztozik más korokkal és kultúrákkal abban a felettébb általános megítélésben, amely a nőt férfínál alacsonyabb szintre helyezte. Így volt ez a korábbi európai felfogásban is, mely felfogás biológiai aspektusai maguk is a nő vertikális értelemben vett alacsonyabbrendűségét tételezték. E koncepció medikális „fejezetében” a nő a hideg–meleg antropológia hideg pólusához áll közel – ezért „mennyiségileg” alacsonyabb rendű. Azért vannak például a női nemi szervek – melyek a férfi nemi szervek analogonjai – a testen belül, mert a megfelelő működésükhöz szükséges hő csak a test belsejében áll rendelkezésre; a férfi magasabb hője ellenben a nemi szervek külső elhelyezkedésénél is biztosítja a

¹⁵ Ezen összefüggés kiváló összefoglalását adja Cynthia Eagle Russett: *Sexual Science, The Victorian Construction of Womanhood*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1989.: „...a nők inherensen különböztek a férfiaktól anatómiájukban, fiziológiájukban, temperamentumukban és intellektusukban. A faj evolúciós fejlődésében a nők éppen úgy lemaradtak a férfiak mögött, ahogy a »primitív emberek« lemaradtak az európaiak mögött. Még felnőtt korukban is mind testükben, mind lelkükben gyermekek maradtak, sohasem fejlesztettek ki olyan jellegzetességeket, mint a szakáll, amely megkülönbözteti a férfiakat a fiúktól. A nő megrekedt fejlődésének oka az a követelmény, hogy energiáit a fajfenntartásra tartalékolja; a nő megrövidített érésben szenved, de a faj nyer ezáltal. A nő gyengesége valójában erőt jelent: a darwini szexuális kiválasztás a nemek közötti fizikai és magatartásbeli különbségeket a párválasztás szempontjából előnyösnek fogta fel. Így a nők törekenyen váltak vonzóvá, míg a férfiak izmosnak és erősnek fejlődtek ki. Mindegyik nem azt szereti a másikban, amit nem talál meg önmagában. Ebből az következik, hogy a nők sohasem várhatják azt, hogy majd egyszer felnőnek a férfiak intellektuális és művészi eredményeihez, de nem várhatják azt sem, hogy egyenlően osztoznak velük a hatalomban és a tekintélyben. A természet másodlagos szerepre rendeltette a nőket. A munkamegosztás nagy elve így jelenik meg: a férfiak produkálnak, a nők reprodukálnak. Ezt hívták komplementaritásnak” 11–12 o.

szükséges meleget.¹⁶ A 19. századra ez a férfi–nő felfogás radikálisan megváltozott: „... a régi modell, amelyben a férfiak és a nők a metafizikai tökéletességhez, az élethőhöz viszonyított fokozatukban rendeződtek el egy olyan tengely mentén, amelynek telosa a férfi volt, a késői tizenyolcadik századra egy új különbségeket hangsúlyozó, biológiai eltérési modellnek adta át a helyét. A nők férfiakhoz való viszonyának megjelenítésében a hierarchia metafizikáját az inkommenzurabilitás anatómiája és fiziológiája váltotta fel”.¹⁷

E radikális változás két valószínű kulturális háttér momentuma: egyfelől a liberális individuális egyenlőségeszmény és a valóságos társadalmi viszonyok fenntartásának férfias érdeke közötti konfliktus¹⁸, másfelől a darwini elmélet által megrendített létezők közötti hierarchia megerősítésének, helyreállításának igénye volt¹⁹.

¹⁶ E felfogás érdekes módon mai szemmel nézve „forradalmian” női orgazmuspárti, mert az orgazmusban látta a garanciát arra, hogy a női szervezet elegendő hőmennyiséget termel a fogantatáshoz. Röviden szólva: orgazmus nélkül nincs teherbe esés. Vö.: Thomas Laqueur: *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology, in The Making of Modern Body, Sexuality and Society in the Nineteenth Century*, ed. C. Gallagher and Th. Laqueur, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1987, 4–5. o. Uo. 3. o.

¹⁸ Vö.: „A liberalizmus olyan testet posztulál, amely, ha nem is nem nélküli, mindazonáltal vágyaiban, érdekeiben, józanész-beli képességében differenciálatlan. Éles ellentétben a test mint férfias dolog régi teleológiájával, a liberális elmélet olyan semleges testtel kezd, amely szexualizált [sexed], de nem [gender] nélküli, és nincs a kulturális diskurzusra vonatkozó következménye. A testet egyszerűen a racionális szubjektum hordozójának tekintették, amely önmagában véve a személyt konstituálja. Ezen elmélet számára az volt a probléma, hogy hogyan vezeti le a nem nélküli testek eredeti állapotából általánosságban a nő, a szexuális szenvedély és féltékenység, a munka és a kulturális gyakorlatok feletti férfiuralom világát. A dilemma, legalábbis azon teoretikusok számára, akik a nők alávetésében voltak érdekeltek, azzal oldódott meg, hogy a nemek társadalmi és kulturális különbségeit arra az inkommenzurabilitás elméletére alapozták, amelyet maga a liberális elmélet segített világra. A természet új felfogása egy egyébként védhetetlen társadalmi gyakorlat megalapozásában nyújtott segítséget.” Uo. 19. o.

¹⁹ Vö.: „Ha az emberi lények többé nem tarthatnak igényt egy olyan különleges teremtmény státusára, amely csak egy kissé alacsonyabb rendű az angyaloknál, akkor a kiválóság emberi hierarchiája sokkal szükségesebb, mint valaha is volt. A nők és az alacsonyabb fajok a viktoriánus úriemberek és a vadak túlságosan fenyegető közelsége közötti ütközőül szolgálnak.” C. E. Russett: i. m. 14. o. továbbá: „A kulturális bizonytalanság időszakaiban, amikor a visszaeséstől és a degenerálódástól való félelem uralkodik, akkor a nem, a faj, az osztály és a nemzetiség meghatározása körüli világos határok ellenőrzése iránti vágy különösen erőteljessé válik. Ha a különböző fajokat a saját

Akárhogy is fogjuk fel, előáll „a létezők olyan nagy láncolatának” a képe, amelyben a nő és a sorsában osztozó más „emberszerű” lények igazából kimaradnak az ember definíciójából: biológiailag közelebb állnak az állatokhoz, mint az embert *par excellence* megtestesítő fehér férfihoz.

Az az imperatívusz, amely a férfi és a nő közötti, azaz az emberi fajon belüli azonosságok helyett a különbségekre helyezte a hangsúlyt, e „természeti tényt” a racionális férfi és az irracionális, érzelmek determinálta nő különbségére vezette vissza. Ez az érzelmi kiszolgáltatottság és alávetettség pedig a szexualitás fogalma körül tematizálódott.

Ebben a tárgyalásmódban vált lehetségessé a korábbi hierarchikus férfi–nő viszony felváltása a horizontálisabb, még radikálisabb, minőségi különbözőséggel. Ennek révén lehetett a biológiai és a kulturális szféra közötti különbséget antropológiai alapra helyezni, melynek nyomán a férfi az emberi nem emelkedettségét reprezentálja azzal, hogy ami igazán, azaz kulturálisan emberi, az a férfias, miközben a nő a fajt mint biológiai entitást képviseli. A kultúra–természet nagy dichotómiája ennek következtében közvetlenül nem az ember–állat kettőségében fogalmazódik meg, hanem az embert mint kultúrateremtőt saját fáján belül fenyegeti a regresszió veszélye, melynek megtestesítője a nő; a zabolátlan természetit pedig a szexualitás foglalja egybe.²⁰

(19. folyt.) helyükön lehet tartani, ha a különböző osztályokat a nekik megfelelő városrészbe lehet elhelyezni, és ha a férfiak és a nők a nekik megfelelő szférákhoz vannak rögzítve, akkor sokan azt remélik, hogy az apokalipszist meg lehet előzni, egy megnyugtató identitásérzést és folyamatosságot őrizhetünk meg a millenniumi változás nyugtalan kísértetével szemben.” Elain Showalter: *Sexual Anarchy*, Virago Press, London, 1992, 4. o.

²⁰ Vö.: „A tudományos fejlemények [...] nem döntötték meg a hierarchikus modellt, amely a női testet a férfi kisebb, befördített verziójaként alkotta meg, és a női orgazmust sem száműzte a fiziológiai perifériára. Inkább arról van szó, hogy a tizennyolcadik századi politikai, gazdasági, és kulturális átalakulások olyan kontextust teremtettek, amelyben a nemek közötti radikális különbségek megfogalmazása kulturálisan parancsolóvá vált. Egy olyan világban, amelyben a tudományt egyre inkább úgy tekintették, mint ami betekintést nyújt a teremtés alapvető igazságaiba, amelyben a természet, ahogy az a csontok és szervek megtámadhatatlan valóságában manifesztálódik, az erkölcsi rend egyetlen alapja, a biológiai inkompenzurábilítás olyan eszközzé vált, amelynek révén ezeket a különbségeket hitelesen lehet bemutatni. A nők nyilvános és magánszerepeit illető új állítások és ellen-állítások ily módon a férfiakétól különböző testük természetének kérdésein keresztül mérkőzhetek meg egymással.” Thomas Laqueur: i. m. 35. o.

A nő helyzete ebben az újrameghatározásban nem társadalmilag vagy kulturálisan problematikus, hanem biológiailag. E megváltoztathatatlan természeti alapzat egyben reménytelenné is tesz mindenfajta emancipatorikus elméletet és mozgalmat, ugyanakkor kikényszeríti azt a társadalmi szerveződést, amely megfelel az immár tudományos felismerésekben „objektíven és elfogulatlanul” tükröződő természeti valóságnak: a társadalom akkor működik helyesen, ha igazodik természeti alapjaihoz. Mindazonáltal e természetnek megfelelő társadalmi rend nem a harmónia és az idill világa, minthogy állandó harc folyik benne a kultúraellenes, irracionális női princípium és a kulturateremtő, racionális férfi princípium között. Ennek következtében a társadalmi tájkép erőteljes polarításokra hasad szét, és mindenkori dinamikáját e kettőségek aránya, egyensúlyviszonyai határozzák meg: aktív–passzív, izom–ideg, cselekvés–tapasztalás, férfi–nő, nyilvános–magán, szubjektum–objektum, szelf–másik, nézni–látva lenni, ész–szenvedély/vágy²¹.

A női oldal kettős szerepet tölt be: egyfelől a természet megtestesüléseként a társadalom alapját jelenti, azaz alapvető szerepet tölt be a faj biológiai fenntartásában és a család mint a társadalom alapintézményének működtetésében. Ugyanakkor a szexualitás uralta biológiai konstitúciója állandó, kulturális értelemben vett regresszív erőt jelenít meg a társadalomban, a biológiai szintre való visszazuhanással fenyeget. Egyszerre valami életbevágóan fontos, eredetet meghatározó, ugyanakkor fejlődést akadályozó, és ezért hosszú távon veszélyes. Biológiai értelemben konstruktív, de kulturális értelemben potenciálisan destruktív.

A nőnek a szexualitás irracionálisán alapuló veszélyessége egyben olyan fajon belüli *differentia specifica*, amely minden más, a fehér férfinál alacsonyabb rendű „emberszerű lény” osztályozására alkalmas.²² Úgy is meg lehet fogalmazni, hogy minden más „biológiailag fejletlen” emberi lényt az különböztet meg a lehetséges fejlődést teljesen bejáró fehér férfitől, hogy nőies; minden olyan vonásuk, amely éretlenségükre utal, feminin deviancia. A zsidó például anatómiai jellegzetességein túl

²¹ Ludmilla Jordanova: *Sexual Visions, Images of Gender in Science and Medicine Between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, Harvester Wheatsheaf, New York, 1989, 60. o.

²² „A nők és a vadak, az idiótákkal, a bűnözőkkel, a patológiás szörnyetegekkel együtt állandó szorongásforrást jelentettek a késő tizenkilencedik századi férfi értelmiségiek számára.” C. E. Russett: i. m. :72. o.

azért is jelenik meg evolúciós zsákutcaként, mert a zsidó férfi nem felel meg szexualitásában a férfi biológiai definíciójának, hanem nőies vonásokat hordoz.²³ Ha pedig az emberi fajt világosan az állatok, a természet fölé emelő férfi nem tölti be ezt a funkcióját, akkor az egész faj a korábbi szinten reked meg.²⁴ Ezért lesz a zsidóság ebből a perspektívából szemlélve biológiai atavizmus, olyan evolúciós zsákutca, amelynek törvény szerint már nem szabadna léteznie. Fennmaradása biológiai-természeti véletlen. Mint ilyen azonban – hasonlóan a nőhöz – állandó veszélyforrás, mert a fejlett fehér fajt biológiai regresszióval fenyegeti. Ugyanezen szempontok alapján kapnak besorolást a „vadak”, a színes bőrűek is. Röviden: a pszichoanalízis olyan közegben született meg, amikor a férfi felsőbbrendűsége és a nő (és más hozzá hasonló) csökkent értékűsége tudományos evidencia volt.

Ezek után érdemes a nőiségre jellemző vonásokat összefoglalni azzal a sejtéssel, hogy ha hipotézisünknek megfelelően az ezekkel teleírt átlátszó fóliát ráhelyezzük a pszichoanalízist támadók által megfogalmazott, rá jellemző sajátosságokat felsoroló „listára”, akkor a szöveg számos eleme tisztán olvasható marad; a két textus – legalábbis metaforikus szinten – nem kuszálja össze egymást, annak jeleként, hogy komoly átfedések vannak közöttük:

1. A nő problematikus nem. Éppen ez a problematikussága rajzolja ki a fehér férfi problémamentességét. Ez utóbbi a helyén van, beleillik az ésszerű tudomány alkotta skatulyába; a nő ezzel szemben valamiféle köztes lény: sem állat, sem ember, azaz biológiailag deviáns.

2. „A nők kevesebb ésszel vannak megáldva, mint a férfiak, sőt kevesebb szükséglettel az ész iránt, minthogy társadalmi életük több érzel-

²³ Vö.: „A zsidó férfiak az »Atyai átok«, patológiás különbözőségük jeleként mensturuáltak. A zsidó férfi mint nő képét azért vezették be, hogy a zsidót összekössék a nő romlott természetével (mindkettőt ugyanazon jel különbözteti meg), és hogy a zsidók meg nem alkuvását hangsúlyozzák” Sander L. Gilman: *Disease and Representation, Images of Illness from Madness to AIDS*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1989, 190. o. és „A zsidók örültsége szexuális örültség...” valamint „az a betegség, amely az antiszemita tudomány diskurzusát uralta, az örültség volt, és eredete a zsidók »veszélyes« házassági szokásaiban van, azaz abban, hogy nem voltak hajlandók a belső csoportjukon kívülről házasodni.” Sander L. Gilman: *Sibling Incest, Madness, and the Jews*, *Social Research*, Vol. 65, No. 2 Summer 1998. 403. o.

²⁴ Vö.: „A zsidó férfi nem teljesen »egész« férfi, különbözik attól, és különbözősége az, amely a zsidó egész kategóriáját jelzi.” Sander L. Gilman: *Anti-semitism and the body in psychoanalysis*, in: *Social Research*, Winter90, Vol. 57 Issue 4, p993, 25p

met, mint gondolatot kíván...”²⁵ Az ész másikkaként felfogott érzelmek azután az irracionalitás jelzőjét kapják. Az így meghatározott racionalitás–irracionalitás olyan csatateret jelent, ahol a haladással asszociált, egyre racionálisabban szervezett társadalom az irracionalitással áll állandó hadban, melyet kontrollálnia kell, saját törvényeinek kell alávetnie. Így a nő mint döntően természeti, irracionális lény a maskulin racionalitás kontrolljára szorul.

3. A nő döntően passzív lény, szemben a férfias aktivitással, aki ennek következtében külső meghatározásra szorul. Öndefinícióra alkalmatlan, minthogy hiányzik belőle a meghatározáshoz szükséges analitikus gondolkodás képessége.²⁶

4. A nő a tudományok művelésére képtelen, mert a racionális képességeknek éppen azok a csúcsai hiányoznak belőle, amelyek a tudományt az emberi teljesítmények legmagasabbikaként létrehozta és műveli. A nőnek azért is kell kimaradnia a saját meghatározásáról folyó vitákból, mert ez „férfimunka”: a nő hiányt szenved az önmeghatározásra való analitikus racionalitásban. Ez alkalmatlanná teszi arra, hogy részt vegyen saját meghatározásában. E definíció csak kívülről, a „férfias tudomány” felől jöhet.

5. A nő érzelmi alkata miatt bizonytalan, kiszámíthatatlan, és egyáltalában hajlamos a betegségekre. Sőt, a nőiség mint a normális, érett emberi mivolttól való deviáció önmagában véve betegség. Nőnek lenni egyenlő a „betegnek lenni”-vel. Ezért lehet mind a hisztéria, mind a prostitúció a „nő mint betegség” megnyilvánulása, a nőbe természetileg belekódolt veszélyek kifejlett manifesztációja. Ha nőnek lenni éretlenség, akkor hisztériásnak vagy prostituálnak lenni az érett, magáért való nőiséggel azonos.

6. „... általában véve, a nők anatómiailag gyermekibbek, mint a férfiak”²⁷ valamint „... a teljesen kifejlett emberi hím keresztülment a fejlődés női fokozatán”.²⁸ A nő egyfajta biológiai kisebbségi komplexust testesít meg, melyből csak a férfivá válással lehet gyógyulni,

²⁵ Ludmilla Jordanova: i. m.: 42. o.

²⁶ Vö.: „Mindig és mindenhol a racionális, aktív, maskulin intellektus működik a passzív, objektifikált, feminizált testen.” Toril Moi: „Patriarchal Thought and the Drive for Knowledge”. In: *Between Feminism és Psychoanalysis*, ed.: Teresa Brennan, Routledge, London, New York, 1990, 189. o.

²⁷ C. Russett: i. m.: 28. o. idézve Havelock Ellis: *Man and Woman*, 1894 –ből.

²⁸ Uo.: 55. o.

amelyhez viszont a maskulinitás eleve adott természeti diszpozíciója szükséges; a nő fejlődése – ha ez egyáltalán lehetséges – csak e predefinált természeti korlátokon belül lehetséges. A nő gyermekisége – a szexuális, érzelmi túlfűtöttség veszélye mellett – a másik fontos kapcsolás, amely egy kategóriába helyezi a „vadakkal” és a színes bőrrűekkel. A gyermekiség az érzelmi sérülékenység mellett ismét csak azt az attitűdöt erősíti, hogy a nő a férfias racionalitás gyámolítására és kontrolljára szorul, mert „ön- és közveszélyes”; gyermekisége nemcsak saját magát veszélyezteti, hanem a kulturált társadalom ésszerű működését is.²⁹

7. A nő ideggyengesége magától értetődően a társadalom egy speciális intézményének ellenőrzését involválja, nevezetesen a medicináét. A medicina természettudományos racionalitása az, amely képes helyesen (igaz módon) felmérni a nőiség természetes állapotának konzekvenciáit, és ezek alapján képes eszközöket és módszereket kitalálni és működtetni az „ön- és közveszélyesség” hatásainak megszüntetésére vagy legalábbis enyhítésére.³⁰

8. A nő episztemológiai értelemben leplekbe van burkolva. A fent említett veszélyesség részben rejtélyességéből, irracionalitása alkotta leplezettségéből fakad. „A lepel ... a nőies tisztaságot és szerénységet reprezentálta; a zárda, a házasság vagy a gyász rituáléiban a szexualitást rejtette el. Ezen kívül a tudomány és a medicina hagyományosan szexuális metaforákat használt, amelyek a »Természetet« mint nőt reprezentálták, akit annak a férfinak kell lepleitől megfosztania, aki titkait kutatja.” Továbbá: „A leplekbe burkolt nő, akire veszélyes tekinteni, az eredetnek, az eredet rejtélyének, a születés és a halál igazságának kutatását is jelenti.”³¹

Röviden szólva: A nő rendszertanilag bizonytalan, természetében éretlen, alacsonyabb rendű, a férfi racionalitás kontrolljára szorul, öndefinícióra alkalmatlan, ezt a meghatározását és értékelését kívülről kell kapnia.

²⁹ Vö.: „...a nőket hagyományosan úgy tekintették, mint akik rendellenes alakzatok, »mindenfajta maskulin korlátozó rendszer potenciális lerombolóí.«” Elaine Showalter: *Sexual Anarchy*, Virago Press, Ltd, London, 1992, 8. o.

³⁰ „Figyelemmel eredeti feltevésekre, mely szerint a férfiakkal és a nőkkel kapcsolatban a legfontosabb dolog nem közös emberi természetük, hanem eltérő szexuális természetük, ezért a tudósok aligha tehettek mást, mint egyfajta nemen alapuló szociokulturális apartheidet dolgoztak ki.” C. E. Russett. i. m. 194. o.

³¹ E. Showalter: i. m. 145. o.

A pszichoanalízis és a hisztéria

A pszichoanalízis a hisztéria révén született meg.³² Mondhatnánk, a hisztéria volt az az emberi élmény, amely saját reflexiója eszközéül a pszichoanalízist világra hozta. Némi analógiás túlzással a klasszikus német filozófia kategóriáiban leírva: a hisztéria a jelenség „magánvalóságából” a pszichoanalízisben való öntudatra ébredésében lesz „magáértvalóan” az, ami.³³ Ezek szerint a pszichoanalízis sorsát nagymértékben befolyásolhatják azok a születési anyajegyek, amelyeket a hisztériától örökölt. A pszichoanalízis valószínűleg megsértette az „érintési tabut”, így magára vette a hisztéria vonásait, ezen aktus minden következményével. Ha ez így van, akkor a nő korabeli kulturális jelentéseinek hisztériában kódolt – és éppen a pszichoanalízis által leghitelesebben interpretált – hálózata e jelentéseket magára a pszichoanalízisre is ráforrasztja. A pszichoanalízis freudi maskulin öndefiníciója éppen úgy fojtja el a pszichoanalízis feminin eredetét, mint ahogy a hisztéria tette azt a szexuális traumával. „A pszichoanalízis a hisztériás nő és a tudomány pozitívista férfiája közötti találkozásban született meg”³⁴ Ennek azonban az volt az ára, hogy éppen úgy tagadja meg e feminin eredetét, mint ahogy a hisztériás megtagadja a trauma révén determinált szexuális eredetét. A pszichoanalízis ily módon a nőiség ama meghatározásának az álcás továbbhordozója, amely egyébként – a társadalmi emancipációra hivatkozva – eltűnni látszik a nyugati kultúra tájképéről. A nőiség századfordulós „objektív, elfogulatlan, tudományos” leírásai ma e leírások iránti heves, érzelmekkel teli elutasítást vonnak maguk után. Úgy tűnik, hogy az e nőképpel szembesülők radikálisan elválasztják maguktól a nem is olyan régi felfogást, mint olyat, amihez semmi közük sincs, amivel nem lehet történeti értelemben sem kapcsolatot találni, mint ami valamilyen fantasztikus, utópikus elsüllyedt korból maradt ránk: különösnek, furcsának, idegennek érzik. A mai kultúrában a nő

³² V. ö.: M. Foucault: i. m. 272. o.

³³ Különösnek tűnhet fel, hogy míg a freudi pszichopatológiai magyarázatok sorban kapják „tudományos cáfolatukat”, addig a hisztéria freudi elmélete megőrizte az igazság pecsétjét. Vagyis olyan, mintha a pszichoanalízis a hisztéria területén otthon lenne, a neki megfelelő életteret lakná be, de amint kilép erről a területről (és minél távolabb kerül onnan, annál inkább), elbizonytalanodna episztemológiai értéke.

³⁴ Toril Moi: i. m. 196. o.

rasszista alapú felfogása szalonképtelen. Azonban az a pszichoanalízis, amely az e nőfelfogás elleni tudattalan lázadás (a hisztéria) öntudataként kelt életre, némelyek szemében ma alkalmasint éppen ilyen különösnek, furcsának, idegennek tűnik fel.

Sokan spekulálnak arról, hogy vajon milyen pszichopatológiai kategória vette át a hisztéria szerepét. Ez a töprengés azon az előfeltevésen alapul, hogy a hisztéria nem tűnhetett el nyomtalanul, valami mássá kellett alakulnia. Vajon reflektálnak-e magára erre az előfeltevésre? Miért ne tűnhetne el „nyomtalanul”? Az előfeltevésnek ez a magabiztossága önmagában véve is arra utalhat, hogy van egy „ösztönös” konszenzus arra vonatkozóan, hogy a hisztériában manifesztálódó problémák esetleg alakot váltva, más kontextusban, de jelen vannak ma is. De miért kellene a hisztériának pszichopatológiai jelenségekben továbbélnie? Mi van, ha maga a pszichoanalízis vette át a helyét; ha a pszichoanalízis tölti be azt a szerepet, amelyet korábban a hisztéria „vállalt fel”?

Lehetséges, hogy a hisztéria mint öntudataként funkcionáló intézmény tölti be ma azt a szerepet az elfojtás kortárs köreiben, amelyet a hisztéria játszott száz évvel ezelőtt? Talán a pszichoanalízis üzenetei éppen olyan nehezen hallhatóak, éppen úgy egy „másik” nyelvet testesítenek meg, mint a hisztériás kommunikációja?³⁵

A hisztéria episztemológiailag legzavarbaejtőbb sajátossága ellenállása minden „*clara et distincta*” kategorizálásnak. „Hosszú orvosi történelme folyamán a hisztéria – amely híresen rugalmas szomatikus betegség organikus sérülés nélkül – makacsul kizárt minden pontos meghatározást, és így hasznos képernyőnek bizonyult, amelyre az orvosok saját impotenciájuk és esetlenségük által kényszerítve diagnosztikus fantáziáikat kivetítették.”³⁶ A hisztéria egyszerre jeleníti meg a legmarkánsabb formában a nő ideges alacsonyabbrendűségét, a nőt mint állandóan fenyegető betegséget, a racionális betegségrendszerrel szembeni el-

³⁵ Vö.: „A hangszálak bénulása volt az egyik leggyakoribb – még az is lehet, hogy a leggyakoribb – a hisztériás bénulások közül a tizenkilencedik században. A hangszálak hisztériás bénulása a »kimondani valamit«-tel kapcsolatos belső gyötrelem mély kifejezője lehet: szavak, amelyeket nem szeretnénk, hogy valaki más meghalljon, vagy egy gondolat, amelyről nem akarjuk elismerni, hogy a miénk.” Hannah S. Decker: *Freud, Dora, and Vienna 1900*, The Free Press, A Division of MacMillan, Inc. New York, 1991, 71–72. o.

³⁶ Elisabeth Bronfen: *The Knotted Subject, Hysteria and Its Discontents*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1998, XI. o.

lenállást, minden racionális kontroll alóli kisiklást, ugyanakkor állandó kihívást, amelyre a racionális tudományosságnak méltó választ kell adnia. Noha azzal fenyeget, hogy semmilyen megoldás sem lehet vele kapcsolatban teljes.³⁷ Egyszerre jelent kihívást és reménytelenséget; egyszerre provokál rendszertani kontrollra és bátortalanít el a rendszerezettségben megnyilvánuló racionális ellenőrzés lehetőségét illetően. Alacsonyabb rendű, mert nem rendszerezhető; nem rendszerezhető, tehát alacsonyabb rendű. Hiszen a létezők hierarchiájában elfoglalt stabil hely egyben a tudományos rendszertanbeli világos elhelyezkedést is jelenti. Ez utóbbi az előbbi világos tükröződése.

A pszichoanalízissel kapcsolatban kezdettől fogva a legzavaróbb mozzanat éppen rendszertani besorolhatatlansága. A besorolás mértékadó kategóriája természetesen a tudományosság. Ez az emberi tudásformák evolúciójának csúcspontja. E szintről és nézőpontból értékelhető minden más tudásforma, és tudományhoz mért távolsága szerint tölt be alacsonyabb vagy magasabb helyet.

A kérdés ma már valószínűleg nem az, hogy tudomány-e a pszichoanalízis vagy sem, hanem az, hogy miért éppen a pszichoanalízis lesz az a „pofozógép”, amelyen a tudományfilozófiai demarkációs csaták oly magától értetődően megvívhatók. Miért nem lehet a pszichoanalízist egyszerűen beilleszteni a „mennyire méltó a tudomány címre” hierarchiába?

A felvilágosodás előtti tudásformák egyértelműen megkapják tudomány alatti besorolásukat: mítoszok, babonák, vallások stb. A 19. század végére az episztemológiai tájképet e vagy-vagy alapján lehet megrajzolni: vagy tudomány, akkor racionális, mérhető, ismételhető, objektív, általános, egyszóval létező; vagy nem tudomány, akkor irracionális, alaktalan, besorolhatatlan, szubjektív, nem (nagyon) létező. Amíg a lét, a világ, a természet ontológiailag megfelelt ennek a felfogásnak, addig ez a vagy-vagy világosnak látszott. Azzal azonban, hogy Schopenhauer és Nietzsche az Igazságot nőnek definiálta – kifejezve ezzel a korszelem változását –, ezen episztemológia magabiztossága megingott.³⁸ „Nietzsche metaforája, a »nő mint igazság« úgy állítja be az igazságot, mint ami egyenlő az irracionálissal, a természetivel és a szexualissal,

³⁷ Vö.: Uo.: Xi. o.

³⁸ „Jobban kellene tisztelnünk a szemérmeket, amelyekkel a természet titkai és tarka bizonytalanságai mögé elrejtőzött. Talán női lény az igazság, amelynek megvan rá az oka, hogy ne engedjen bepillantást nyerni a titkaiba?” Friedrich Nietzsche: *A vidám tudomány*, Holnap Kiadó, Bp. 1997, 12. o.

míg a tudatosság, a maga racionális küzdelmeivel egyenlő a férfi filozófusok illúziójával.”³⁹

Freud a hisztériával kapcsolatban tehát azzal találja szembe magát, hogy míg maskulin episztemológiát használ, addig az ezen episztemológia által megjelenített igazság a másik oldalon van. A hisztériás igazsága nem mondható ki a tudomány nyelvén; ezt a korabeli tudományok hisztériával kapcsolatos impotenciája világosan mutatja. A hisztéria úgy van, hogy a tudományok felől nézve nem volna szabad léteznie. Freud a hisztériával kapcsolatban hisztériás játékba kezd: bejelenti, hogy tudományt művel, majd nem tudományos módszerrel megszólaltatja a hisztériást. Úgy tesz, mintha a tudományos módszert vinné sikerre, de valami egészen mást tesz – hermeneutikát művel. Tudománynak álcázza kimondhatatlan titkait, melyek egyik legfontosabbika, hogy nem tudomány.

A feminin ontológia és a maskulin episztemológia inkompatibilitása az alapja annak, hogy a hisztéria „örökké” megoldatlan, megoldhatatlan rejtély marad, amely állandóan vándorol a neki megfelelőnek kiáltott, majd feladott kategóriák között.⁴⁰

A pszichoanalízis történetének és értékelésének talán legszembetűnőbb vonása a diszciplináris értelemben való besorolhatatlanság, amely valójában kétlépcsős folyamat. Először és alapvetően a pszichoanalízis kizáratik a tudomány státusából, majd egy második lépcsőben keresnek valamilyen más kategóriát a számára, amely alá szubszumálhatják. A lehetséges tudás világa első lépésben tehát pontosan a feminin–maskulin kettőségnek megfelelően osztódik ketté. A férfiasságra és a nőiségre vonatkozó elképzeléseink és ideáljaink az uralom struktúráján belül alakulnak ki – felsőbbrendűség és alsóbbrendűség, „normák” és „különbségek”, „pozitív” és „negatív”, „lényeges” és „kiegészítő”.⁴¹ A pszichoanalízis éppen így kapja meg a „tudomány alatti” minősítést, és derül ki ró-

³⁹ George J. Makari: *German Philosophy, Freud, and the Riddle of the Woman*, J. Amer. Psychoanal. Assn., 39: 195. o.

⁴⁰ Vö.: „Nem lehet tehát véletlen, hogy a hisztéria leírása soha nem volt egységes narratívum, sokkal inkább töredezett lenyomata, emblematis megfogalmazása azoknak a problémáknak, amelyek az ismerős és az ismeretlen, a szabályozható és a kontrollálhatatlan, a veszélyes és az ártalmatlan, a normális és a patológiás ellentéppárokkal jelölt dimenziókat, az identitás különböző kifejezésformáit övezték.” Csabai Márta – Erős Ferenc: *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*. Józsefvárosi Könyvek, Budapest, 2000, 54. o.

⁴¹ Genevieve Lloyd: *The Man of Reason, 'Male' and 'Female' in Western Philosophy*, Routledge, London, 1993, 103. o.

la, hogy „alkati hiányosságokban” szenved. Az előbbieik alapján alsóbbrendű, episztemológiai értelemben legfőbb sajátossága, hogy különbözik a tudományoktól, ennek megfelelően az általa nyújtott tudás legfeljebb kiegészítő lehet, de alapvetően negatív, mert eltérít a helyes megismerés kánonjától. „A femininitás tartalma ... éppen úgy, mint alávett helyzete az intellektuális hagyományon belül alakult ki. Ami történt, az nem egyszerűen a nők kizárása, hanem a femininitás megalkotása e kizárás révén.”⁴² Azt lehet mondani, hogy a pszichoanalízis episztemológiai jelentőségét éppen a femininitáshoz hasonló szerepe adja. Szakadatlan és nem befejezett kizárása az érvényes episztemológiai módszerek köréből azt a szerepet rója rá a tudományokkal kapcsolatban, amelyet a nő játszik el a férfival kapcsolatban: folyamatos és befejezhetetlen kizárása, azaz mássá tévése (definiálása) a tudományos episztemológia identitásmegerősítésének egyik legfőbb eszköze. A pszichoanalízis éppen úgy problematikus tudás, ahogy a nő a problematikus nem. Az a nem, amelyhez képest – szójátékkal élve – az igen önmagát meghatározhatja. A pszichoanalízisben foglalt tudás bizonytalan, éretlen, határozatlan tudás – női tudás, vagy a nő megjelenése a tudás birodalmában.⁴³

Éppen úgy a határlény szerepét tölti be, mint a nő a fehér férfi számára: olyan, mint ő, de ez az azonosság csak látszat, mert lényegében egészen más. A nő látszólag ember, de „racionális, objektív, elfogulatlan” vizsgálattal ki lehet mutatni, hogy ez a hasonlóság csak lepel, mert lényegileg közelebb áll az állathoz; az ember definíciójának szintje alatt van. A pszichoanalízis önideológiája, módszereinek felületes felmérése és álcás céljai miatt a tudományhoz hasonlít, de gondos tanulmányozás leleplezi, hogy tudomány alatti tudásszintet képvisel, és alig különbözik a meghaladott tudásformáktól. A nőhöz hasonlóan ez a kettőssége teszi alkalmassá az érvényes és az érvénytelen tudás közötti puffer szerepére. A nőhöz hasonló látszatainak folyamatos és végeérhetetlen lelep-

⁴² Uo. 106. o.

⁴³ Elgondolkodtató, hogy a feminista irodalomnak miért kedvenc témája, olykor argumentációs módszere a pszichoanalízis. A két szokásos és általános érven túl, hogy tudniillik lehetséges a szexista maskulin elfogultság ideológiájaként, ugyanakkor emancipatorikus szöveggént is olvasni Freudot, felmerül az az előbbieknél általánosabb lehetőség is, hogy a pszichoanalízisben maga a femininitás szólal meg, noha rejtőzködő, ambivalens módon. Ez az, ami általános vonzerőként nyilvánul meg a feminista szerzők számára.

⁴⁴ Ludmilla Jordanova: i. m. 3. o.

lezése igazi „határlénnyé” avatja, amelyben és amelyen keresztül látható a határ mindkét oldala.

A pszichoanalízis azzal, hogy maskulinnak, ergo tudományosnak állította be magát, de közben erőteljesen azonosult a nőiséggel, kiváló terepe a nőnek tulajdonított, kulturálisan alulértékelt vonások elleni eltolt küzdelemre. A már nem szalonképes 19. század végi direkt nőellenes diskurzus álcázottan folytatható a pszichoanalízis elleni hadjáratban. Ha folytatjuk Jordanova logikáját, mely szerint „... ahogy most felismerjük, hogy a 17. századi természetfilozófia vallási és politikai konfliktust közvetített, éppen így a 18. és 19. századi biomedikális tudományok a szexuális szerepeket, nemi különbségeket és a társadalmi stabilitást közvetítették”⁴⁴, akkor a pszichoanalízis területén és ürügyén zajló viták az előbbiekhöz hasonló közvetítői a nemi szerepek és az episztemológiai problémák körüli bizonytalanságnak. Valamiképpen, egy fordított kanti logikával a „mit tudhatok?” kérdése kerül e helyettesítő sorozat végére; az episztemológiai vita, a pszichoanalízis episztemológiai problematikusága tünet, mely saját szférájában nem is oldható meg.

A maskulinitással szembeni oldal azután, megfelelve a nő kiszámíthatatlan, besorolhatatlan jellegzetességének, tág teret ad minden elképzelhető kategoriális rendszerezésre. Minél inkább szaporodnak az újabb és újabb ötletek a pszichoanalízis nemfogalmának megnevezésére, annál nyilvánvalóbbá válik nem tudományossága, racionális értelemben vett megbízhatatlansága, azaz más mivolta háritásának fóbiás mechanizmusaként egyre terebélyesedik és markánsabbá válik az a felismerés, hogy a tudomány a határ másik oldalán található.

Ha csak rápillantunk a pszichoanalízis e tüneteinek – valószínűleg még csak nem is teljes – felsorolására, akkor egyben feldolgozása, kezelése eddigi történetének sűrített kivonatával is szembesülünk:

Volt már tudomány⁴⁵ (metaforikus tudomány⁴⁶), elmélet⁴⁷, kutatási te-

⁴⁵ E koncepció egyik legújabb megfogalmazása: „A pszichoanalízis a legjobb értelemben véve a biológia része; a mentális folyamatok analízisének része, és ezeknek a funkcióknak a fizikai agyban kell megalapozódnuk. És fordítva, a biológia azon aspektusainak, amelyek hozzá akarnak járulni az emberi elme tudományához, figyelembe kell venniük a pszichoanalízis eredményeit.” *American J. of Psychiatry*, Letters to the Editor, Eric Kandel, 666. o.

⁴⁶ Vö.: „... de pontosan ez a probléma Freuddal: metaforizálta a tudományt...” Malcolm Bowie: *Psychoanalysis and the Future of Theory*, Blackwell, Oxford and Cambridge, USA, 1994, 119. o.

⁴⁷ Vö.: „A pszichoanalízis lényegileg és szükségszerűen azokról a lényekről szóló

rület⁴⁸, pszichoterápia, mítosz⁴⁹, vallás⁵⁰, filozófia, világnézet, ideológia, politikai mozgalom⁵¹, erkölcsi tudomány⁵², hermeneutikus gyakorlat⁵³,

(47. folyt.) elmélet, akiknek elméjük van. De Freud látomása állandó veszélyben forog. Ő maga, akit egyrésztől a mechanizmus, másrésztől a biológia vonzott, és mindig szenvedélyesen állította, hogy a pszichoanalízis tudomány, állandó kísérleteket tett arra, hogy az elmét valami másra redukálja. Ebben számos analitikus követte Freudot, amikor nem az ellenkező irányba, a »hermeneutika« felé menekültek.” Marcia Carvell: *The Psychoanalytic Mind From Freud to Philosophy*, Harward University Press, Cambridge, Massuttsetts, and London, 1993, 1. o.

⁴⁸ Vö.: „...a pszichoanalízis egy kutatási vagy feltárási terület: annak az irracionális viselkedésnek a területe, amelyet nem lehet tudatosan megértett motívumokkal magyarázni, a tudattalan területe.” Kenneth Eisold: *Psychoanalysis Today, Implications for Organizational Applications*, www.human-nature.com/free-associations/eisold.html

⁴⁹ Mítosz jellegének részletes kifejtésére lásd. Robert Langs: *Psychoanalysis: Narrative Myth or Narrative Science*, *Contemp. Psychoana.*, 29:555–594. o.

⁵⁰ Kevin MacDonald: *Freud's Follies, Skeptic*, 1996, Vol. 4 Issue 3, p. 94, 6p, a pszichoanalízist a konspirációs elméletek közé sorolja: „(1) azt állítják, hogy univerzális igazságot jelenítenek meg; (2) nem lehet ezeket empirikusan vagy logikailag cáfolni, mert minden potenciálisan ártalmas információt az elmélet keretében kell interpretálni; és (3) a kriticismus ellentámadással találja magát szemben, amely az érvet a kritikus szubjektív motivációihoz sorolja. [...] Ez a belső megfigyelés sokat mond arról, hogy mivé vált a pszichoanalízis – kultuszszerű vallássá. [...] Az egész freudi vállalkozás egyre inkább egy autoritariánus vallási kultuszhoz hasonlít, semmint tudományos mozgalomhoz.”

⁵¹ Vö.: „Ha Crews helyesen jár el a pszichoanalízis intézményi struktúrájának elemzésében, amikor azt autoriter politikai mozgalomnak tartja – és bizonyára helyesen jár el –, akkor az ember számára csak az a következtetés marad, hogy a század egyik nagy intellektuális és kulturális ereje nem más, mint egy erősen fegyelmezett politikai mozgalom, amelyet tudománynak álcáztak.” Uo.

⁵² Vö.: „Szemben Freud nézetével, mely szerint a pszichoanalízis értékmentes tudományos aktivitás, vannak olyanok, akik azt állítják, hogy a pszichoanalízis inherensen morális diszciplína, noha meglehetősen szokatlan fajta.” Jeremy, Holmes: *Values in psychotherapy*, *American Journal of Psychotherapy*, Summer 96, Vol. 50 Issue 3, p. 259.

⁵³ Markáns megfogalmazása e nézetnek a következő szöveghely: „Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis nem viselkedés- vagy orvostudomány; nem lehet és nem is kell a viselkedés értékmentes, pozitívista leírásának és magyarázatának lennie. Inkább a lelki folyamatok interpretatív elmélete, és az interpretatív elméletekkel kapcsolatban csak annyit mondhatunk, hogy egy interpretációnak több vagy kevesebb értelme van, nem pedig azt, hogy igaz vagy hamis, helyes vagy téves. Hasonlóképpen, nem egy tőlünk független, tanulmányozott személy objektív leírását adja. Az áttételi helyzetből, egy kölcsönösen létrehozott interperszonális helyzetből fakad, amely a szabad asszociáció, az interpretáció folyamatait és az áttétellel való további munkát reflexív módon befolyásolja. A »megfigyelő« és a »megfigyelt« interakciói, és ezen interakciók interpretációja révén együtt hozzák létre a pszichoanalitikus elméletet és klinikai

művészet⁵⁴, irodalom, betegség(szenvedély)⁵⁵, populáris kultúra⁵⁶, és egyik sem, vagy mindegyik egyszerre⁵⁷.

Episztemológiai értelemben ez a makacs besorolhatatlanság, az ellenállás minden racionális-technikai skatulyával szemben tökéletes pendant-ja a hisztériás nő képének. Olyan mintha – Freudot parafrázálva – a pszichoanalízis a művészet torzképének intellektuális interpretá-

(53. folyt.) gyakorlatot.” Nancy Chodorow: Feminizmus, nőiség és Freud, *Thalassa*, 1996/1 Ez az álláspont világosan elválasztja a pszichoanalízist a tudományosságtól: „a pszichoanalízisről azt állítják, hogy az interpretáció diszciplínája, és az a diszciplína, amely interpretációt foglal magában, nem lehet tudomány” John Forrester: i. m.: 235. o.

⁵⁴ Márai Sándor a Ferenczi Sándorról írt nekrológiájában így fogalmaz: „Hogy az analízis terápia-e vagy sem, azt nehéz ma eldönteni. E pillanatban azt hiszem, inkább művészet, mint terápia. [...] Freud vagy Ferenczi egyszer-kétszer életükben talán csodát tesznek – de gyakorlat, tapasztalás, szerencse, a páciens minősége s még annyi más kiszámíthatatlan komponens harmonikus összjátéka szükséges a csodához, hogy gyakorlati terápiáról bajosan lehet ma beszélni.” Élők és holtak: Ferenczi Sándor, *Brassói lapok*, 1933. június 4.

⁵⁵ Vö.: „A pszichoanalízis már önmagában egyfajta lelki betegség, amelyből neki magának kell kigyógyítania az embert.” Karl Kraus, in: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, szerk. Szummer Csaba, Erős Ferenc, Cserépfalvi, Bp. 1993, 5.o. és „A pszichoanalízis szenvedély és nem tudomány. Hiányzik belőle a kutató biztos keze. ... Mégis, egyetlen dologgal igazolható a pszichoanalízis léte. Hasznos a pszichoanalízis leleplezésére.” és „Freud előtt az orvosokat arra figyelmeztették, hogy a kezelés rosszabb lehet, mint maga a betegség; most arra kellene figyelmeztetni őket, hogy létezik egy kezelés, amely egy betegség – nevezetesen a pszichoanalízis.” Thomas Szasz: *Anti-Freud, Karl Kraus Criticism of Psychoanalysis and Psychiatry*, Syracuse University Press, 1990, 106. és 103. o. Ezzel összefüggésben jelenik meg a betegség vádja az analitikusokkal szemben: „Néhány analitikus épp olyan leplezetlenül pszichopata, mint Lacan.” R. C. Tallis: *Burying Freud*, *Lancet*, 1996; 347. 670. o.

⁵⁶ John Forrester: i. m. 243. o. és 246. o.

⁵⁷ Vö.: „A pszichoanalízis kötelei el vannak oldozva; nem tudomány, nem vallás, nem orvosi specialitás, és nem egyszerűen művészet.” Douglas Kirsner: Unfree Associations, Inside Psychoanalytic Institutes, www.human-nature.com/kirsner/index.html és „A pszichoanalízis céltudatosan dacol a világos meghatározással, mint-hogy ellenáll minden egységesítési kísérletnek, így minden újrendezés csak annak az elismerésén keresztül történhet, hogy nem enged birtoklásnak vagy bekerítésnek, és nem lehet megfelelően kisajátítani.” és „A pszichoanalízis nem tulajdonképpeni kultúr tudomány (Geisteswissenschaft) vagy természettudomány (Naturwissenschaft).” Rafael Cruz Roche: Notes for an Epistemology of Psychoanalysis, *Int. R. Psychoanal.*, 16:340. o. és „A pszichoanalízis nem egzakt tudomány, de nem is vallás. Nincs semmi dogmatikus sem hipotéziseiben, sem felfedezéseiben.” Janine Chasseguet-Smirgel. Some Thoughts on the Psychoanalytic Situation, *Journal of American Psychoanalytic Association*, 1992, 40. 3. o.

ciója lenne. Minthogy maga is résztvevője a játéknak, szemben tudatos tudományos énképével, tudattalanul azonosul a hisztériással; módszerét a hisztériás alapozza meg.⁵⁸ Ahogy a hisztéria általa szexuális jelenséggént lepleződik le, úgy lepleződik le maga is torz tudományként, hisztériás, azaz nőies jelenséggént, amely szabadon változtatja alakjait, ellenáll minden racionális besorolásnak, kibúvik minden rendszerező akarat alól.

Ha az utóbbi évek tendenciáit vesszük, akkor a nem tudomány öntudatának vezető motívuma kétségtelenül a pszichoanalízis idioszinkretikusága. Azok, akik hajlandók lemondani a pszichoanalízis tudományos besorolásáról, éppen azt vetik Freud szemére, hogy „az analitikus nem sorolhatja be a pácienszt az idiómák elfogadott, konvencionális jelentéskészletébe; inkább az idiómákat kell ahhoz igazítani, amit a páciensek általuk próbálnak meg kifejezni. Az analitikusnak az a feladata, hogy meghallgassa a pácienseket, és nem az, hogy az univerzális szimbolizmus előre kialakított mezőjébe helyezze el őket.”⁵⁹ Ez a probléma jelenik meg egyebek mellett az álomszimbolika freudi felfogásával kapcsolatban, amikor az *Álomfejtés*ben megjelenő általánosított, azaz egyéni asszociációra nem alkalmas szimbólumok rossz kompromisszumnak tűnnek fel a szenvedés radikális egyedisége, egyéni élettörténethez kötöttsége és az általánosító tudományos módszertan között.⁶⁰

Az egyediség, amely ellenáll minden racionális episztemológiának, a tudomány felől megint a művészet kategóriájára felé sodorja a pszichoanalízist, és itt közeli asszociációs viszonyba kerül az érzelmekekkel, tehát a kiszámíthatatlansággal, az irracionálissal, a szabályokon kívüliséggel, a hisztériával – egyszóval a „nővel”.

⁵⁸ Ne felejtjük el, hogy Anna O. „talking cure”-ja a pszichoanalízis előképe.

⁵⁹ Nicolas Rand és Maria Torok: *Questions for Freud, The Secret History of Psychoanalysis*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1997, 21. o.

⁶⁰ Vö.: „Miért talált Freud egy új terápiás diszciplínát, amelyet az egyéni pszichés fájdalom szimptomatikus tanulmányozásának szentelt, miközben ugyanakkor megkísérelt egyetemes pszichés alakzatokat rögzíteni (mint a péniszirigységet, a kasztrációs komplexust, a halál ösztönt), amely keresztezte az egyéni szenvedés egyedi és nem predikálható forrásai iránti kutatását?” .Uo.: 142. o.

A nőies tudattalan

Ha a pszichoanalízis lendületét és titkos hajtóerejét – mint más összefüggésben mondtuk – a maszkulin episztemológiai öntudat és a feminin ontológiai alapzat közötti feszültség adja, akkor fel kell mutatni azt az ontológiai specifikumot, amely az igazságot a női oldalra helyezi; amely működésében hitelteleníti saját tükrözéseként a maszkulin episztemológiát.

Amikor a pszichoanalízis elengedhetetlen fogalmairól esik szó, azokról, amelyek nélkül nem az, ami, akkor a tudattalan mindig szerepel e kategóriák között. Ugyanakkor a tudattalan egyben a freudi elmélet egyik legtámadottabb fogalma is.⁶¹

Ha a pszichoanalízis nőként való interpretációjának van némi plauzibilitása az olvasó számára, akkor élnünk kell a gyanúperrel, hogy a nő metaforájának alkalmazhatónak kell lennie a tudattalannal kapcsolatban is. Ha az elfojtás, amely a tudattalant létrehozza, feminin⁶², akkor ez máris elegendő alapnak látszik a tudattalan feminin jellegének hipotéziséhez.

Ez a megközelítés a freudi pszichés apparátust – mind az első, mind a második topográfiai vagy strukturális modellt – a feminin és maszkulin tulajdonságok rendezett univerzumaként látta, amelyben a tudattalan a nőiséget, a női tulajdonságokat reprezentálja, míg a tudatos rendszer a férfi racionalitás hordozója. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az elsődleges folyamat feminin, míg a másodlagos maszkulin világot jelenít meg.

A tudattalanra jellemző elsődleges folyamat szerinti működés legfeltehetőbb sajátossága az, hogy az irracionalitás szinonimája.⁶³ A tudatta-

⁶¹ Vö.: „A fogalmak három csoportja különösen erős kritika alá került – az ösztönök, az ösztön-én-én-felettes-én triumvirátus, és a tudattalan. Ezeket a pozitivistá filozófusok általában elvetik mint obskurantista, grammatikaellenes, önellentmondó, nem operacionális és végső soron nonszensz fogalmakat.” Továbbá „Ahogy Juliet Mitchell (1974) állította, a Freud elleni legtöbb kritikát végső soron a tudattalan kritikáinak lehet tekinteni; a Freudtól való legtöbb eltávolodást a tudattalannal való szakításnak kell felfogni.” Yannis Gabriel: *The Fate of the Unconscious in the Human Sciences, Psychoanal. Q.*, 1982, 51: 259. és 267. o.

⁶² Lásd 10. jegyzet

⁶³ Mind az *Alomfejtés* VII. fejezetében, mind *A lélekelemzés legújabb eredményei* XXXI. előadásában Freud a tudattalan, illetve az ősen jellemzőit azonos módon állapítja meg (az utóbbi esetben még hangsúlyozza is, hogy nem mond az előzőekhez képest semmi újat erről az instanciáról): sötét, (a tudatosság számára) hozzáférhetetlen rész, az ellentétek megférnek egymás mellett, nincs benne tagadás, nincs idővonatkozása, a valóságot figyelmen kívül hagyja, a fantázia és a realitás nem különbözik benne (pszichés realitás), nincs benne erkölcsi értékelés.

lan elfojtás révén jön létre⁶⁴, és ez az elfojtás feminin jellegű, a tudattalan ennek következtében úgyszólván genetikailag feminin. Ha plauzibilis az az interpretáció, hogy Freud kora rasszista miliójében egy számára felvetődő episztemológiai problémát próbált megoldani, nevezetesen: „hogyan lehet valaki egyszerre »szubjektum« és »objektum«, hogyan lehet a tudományos tanulmányozás tárgya, ugyanakkor hogyan öltheti magára a megfigyelő szerepét”⁶⁵. Freud úgy oldotta meg ezt a problémát, hogy a rassz kérdését a nem kérdésévé változtatta át. A tudomány embere mint szubjektum és a zsidó mint a megfigyelés tárgya kérdését úgy alakította át, hogy „a »férfi« az »aggályoskodó« (értsd: szubjektum) és a »nő« a »probléma« (értsd: objektum).”⁶⁶ Ennek megfelelően a probléma beköltözött az általában vett emberi lélekbe: a megfigyelő és a megfigyelt, a szubjektum és az objektum ugyanaz az individuum, aki ezután már inkább „dividuum” – osztatlan lényből osztottá vált. A maskulin kultúraalakító erő és az irracionális femininitás nem önálló szeparált aktorokként vívják küzdelmüket a természet és a kultúra megtestesítőiként, hanem a racionalitás számára külsődleges, idegen erő az elfojtó femininitás révén létrehozott feminin tudattalan formájában az individuum határain belülre került – hogy állandóan dekonstruálja azt.

Az elfojtás révén létrejött tudattalan megengedi a pszichoanalízisnek azt a felfogását, amelyben az a nőiség nyelvének álcázott megjelenését jelenti a maskulin tudományosság színpadán. A pszichoanalízis története pedig e feminin megalapozottság lelepleződésének története: vagy alacsonyabbrendűségének szakadatlan argumentálása, vagy tudományos kontrollálására tett kísérletek formájában. A tudattalan két szempontból is szalonképtelenné teszi: lehúzza saját alacsonyabbrendűségéhez (a tudattalan társasága gyanús, rossz társaság), és a racionalitás korlátozott hatalmára figyelmeztet. Tulajdonképpen azt a kellemetlen freudi metaforát valósítja meg, amelyben a lovas mégiscsak arra megy, amerre a ló menni akar.⁶⁷

A feminin tudattalan éppen úgy leplekbe burkolódik és leleplezésre szorul, mint a nőiség. Közvetlenül nem tudható, igazi lényege mindig

⁶⁴ Vö.: „A tudattalan fogalmát [...] az elfojtás tanából szereztük. Az elfojtott számunkra a tudattalannak mintaképe.” Sigmund Freud: *Az ősválami és az én*, Hatágú Síp Alapítvány, Bp. 1991, 13. o.

⁶⁵ Sander L. Gilman: Anti-semitism and the body in psychoanalysis, *Social Research*, Winter 90, Vol. 57 Issue 4, p993. 25. p.

⁶⁶ Uo.

rejtve marad a racionális-maszkulin tekintetek előtt. Sőt ahelyett, hogy lelepleződne, és elárulná titkait, ő maga válik leleplezővé, amikor a rajta munkálkodó technikai racionalitás korlátait felmutatja – mindenekelőtt azt, hogy nem tud megbirkózni a maga posztulálta nőiséggel. Freud két ponton adta fel a pozitív tudományosság korlátlan megismerési képességeibe vetett hitét: a nővel és a tudattalannal kapcsolatban. A kettő pedig végső soron ugyanazt jelenti. Az előbbi párhuzamosságokon túl találunk egy szó szerinti megegyezést is: a tudattalan ösztönén formájában való új kiadásában „személyiségünk sötét, hozzáférhetetlen része”⁶⁸, míg „a felnőtt nők szexuális élete „sötét kontinens” a pszichológia számára”⁶⁹. A tudományos szem kizárólag a nőiséggel nem tud megbirkózni.⁷⁰

A pszichoanalízis ezt a viszonyt viszi tovább a tudománnyal: genetikai eredetű betegsége, örökletes femininitása rejtélyes, sötét diszciplínává teszi, amelyet a technikai racionalitás nem képes átjárni.

A pszichoanalízis eszerint a maszkulin–feminin-vita továbbélését, fejlesztését is jelenti. Míg azonban a 19. század végének naturalista-tudományos magyarázatai megrekedtek a nő és férfi horizontális, azaz minőségi megkülönböztetésénél, addig a női és a férfi princípium topográfiai pszichés struktúrában való freudi egyesítése szélesebbre tárja az interpretáció lehetőségeit, megteremtve a nő számára egy emancipatorikus narratíva feltételeit. A tudattalanként átlényegült nőiségről ezen alakjában ugyanis legalább két, radikálisan eltérő eredetmítosz fogalmazható meg: ha a tudattalan biológiai, természeti eredetüként határozódik meg, azaz az irracionális és kaotikus természeti eredetű ösztönök tárházaként, amelyek megzabolázására a kultúrát képviselő más

⁶⁷ Vö.: „Az én és az ősen közötti viszonyt legjobban a lovassal és a lovával hasonlíthatjuk össze. A ló szolgáltatója a mozgáshoz szükséges energiát. A lóvas előjoga, hogy megadja a célt és irányítsa az erős állatot. Az én és az ősen között azonban gyakran előfordul az az ideálisnak nem nevezhető eset, hogy a lóvas kénytelen a lovat odavezetni, ahova az akar menni.” Sigmund Freud: *A lélekelemzés legújabb eredményei*, Könyvjelző Kiadó, Nyíregyháza, 1993, 86. o.

⁶⁸ Uo.: 82. o.

⁶⁹ Sigmund Freud: *The Question of Lay Analysis*, *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, ed. and trans. James Strachey. 24 vols. London: Hogarth Press, 1953–1974, 20. 212. o.

⁷⁰ Vö.: „De Freud a nőiség meg-nem-ismerhetőségét egyoldalú nemi korlátnak látta. Csak a femininitás az, ami nem tudható.” Sander L. Gilman: *Freud, Race, and Gender*, in: *Psychoanalysis, Feminism, and the Future of Gender*, ed. Joseph H. Smith, Afaf M. Mahfouz, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1994, 147. o.

lelki instanciák hivatottak, akkor ezen interpretáció teljesen megfelel a nőiségről vallott korabeli felfogásnak. Ekkor a tudattalan a fejletlenség, az éretlenség szinonimája, melyet jól szimbolizál a topográfiai metafora – egyszerűen alacsonyabb rendű. A felsőbb instanciák pedig a rendezettséget, a racionalitást testesítik meg, azt az erőt, amelynek a feladata a tudattalan/nő feletti kontroll működtetése.

Ha azonban – egy másik lehetséges interpretáció szerint – a tudattalan az elfojtás révén egyetlen aktusban jön létre a tudatossal⁷¹, azaz a (feminin) elfojtás egyetlen aktusban teremti meg a tudattalant és a tudatost, melyek között így nincs történeti hierarchia, akkor nem választható el egymástól, és ennek következtében nem állítható egymással szembe a pszichét konstituáló instanciákként a természeti-női és a kulturális-férfi alkotórész. Mindkettő kulturális-történeti, minthogy az elfojtás trauma következtében áll elő – ez a trauma pedig *par excellence* emberi jelenség; az ember előtti természeti nem tárgya az elfojtásnak.

A tudattalant természetiként felfogó interpretáció episztemológiai értelemben fenntartja az „ész monológját” a nem racionálisról, ebben az értelemben a femininről, míg az utóbbi interpretáció két egyenrangú, egymással hierarchiában nem lévő instancia dialógusának vízióját teszi lehetővé, ahol nem a kevésbé emberit tárja fel az igazán emberi, hanem egymástól sok tekintetben különböző, de egyformán emberi instanciák párbeszédékként zajlik az egyén önmegismerésének folyamata.

Mindaddig azonban, amíg kultúránk uralkodó attitűdje maskulin, addig a pszichoanalízisben kódolt femininitás meghatározza a pszichoanalízis sorsát, és olyan gyakorlatként, attitűdként definiálja, mint ami méltó az elfojtásra.

A pszichoanalízis története maga is részben az „azonosulás az agresszorral” folyamata, a tudattalanban és így a pszichoanalízis nőiségében rejlő lehetőségek elfojtásának története. Ameddig bűntudata lesz az agresszor maskulin episztemológiával szemben, addig olyan feminin helyzetben marad, amely nem teszi lehetővé feminin lehetőségeinek vállalását.

A femininitás mint elfojtottság és ugyanakkor mint szabadság lehetőség – ez az a paradoxon, amelynek kihordása identitásának egyik meghatározója.

⁷¹ Vö.: Bánfalvi Attila: A nagyon is emberi Tudattalan, in: Bánfalvi Attila: *A szabadság arcai a pszichoanalízisben*, Osiris Kiadó, Budapest, 1998, 140–149. o.